

PAPER DETAILS

TITLE: VELİD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE SOSYAL HİZMET UYGULAMALARI

AUTHORS: Yılmaz ÇELİK

PAGES: 355-369

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/394766>

VELİD B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNDE SOSYAL HİZMET UYGULAMALARI

Yrd.Doç.Dr. Yılmaz ÇELİK

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

ÖZ

Sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplulukların yapı ve çevre koşullarından doğan ya da kendi denetimleri dışında kalan yoksulluk ve eşitsizliklerini gidermek; toplumun değişen koşullarından ortaya çıkan sorunları önlemek ve insan kaynaklarını geliştirmek; kişi, aile ve toplum refahını sağlamak amacıyla düzenlenen hizmet ve programları kapsayan bir alandır. Engelli, yaşlı, kimsesiz çocuk ve kadınlara yönelik her türlü destek sosyal hizmetlerin kapsamına girer. Velid b. Abdülmelik Emevilerin en kudretli halifelerindendir. On yıllık iktidarı döneminde Velid, sosyal hizmet uygulamalarına büyük önem vermiştir. O, İslam tarihinde ilk donanımlı hastaneyi kurmuştur. Görme engellilere, sakatlara ve fakirlere maaş bağlayıp erzak tayin etmiştir. Kötürüm ve görme engellilerin yanına hizmetçiler vererek onları devlet güvencesi altına almıştır. Cüzzâmlıların tedavisi için hastane açmış, onları toplumda dışlanmışlıktan kurtarmıştır. Velid, eğitim-öğretim kurumlarını desteklemiştir. Temel eğitimin yaygınlaşması için kütâbın açılmasını desteklemiş, mescid ve cami imarına önem vermiştir. Ayrıca vakıf mekanizmasını etkin şekilde kullanarak daha verimli hale getirmiştir.

Anahtar kelimeler: Velid b. Abdülmelik, Emeviler, sosyal hizmetler, sağlık, eğitim.

ABSTRACT

Social Service Applications In Walid B. 'Abd Al-Malik Period

The birth, physical structure, life style and death of the Prophet Muhammad, who is one of the two main sources of the religion of Islam and has been an exemplary for the Muslims from every respect, has been frequently the subject of many types of sira literary works. These works cover a wide variety either in the form of verse or prose. Especially such types of works like mawlid, mi'racyya and na't in which the fondness and yearning felt for Muhammad, the prophet and hilya which reflects a portrait of him made by every one of his companions from a different angle have taken their place among the different colours of our civilisation. This essay aims at presenting information about "shamail" as it the main source of hilya, hilya itself, the reasons of the birth of hilye and types of hilye. Taking into consideration the fact that there is a considerable number of works about the hilyas in the form of verse and that the hilyas in the form of prose has not enjoyed the same interest, we attached the transcribed text of a hilya in the form of prose written by Halil b. Ali el-Kırmî to the end of this article.

Keywords: Walid b. 'Abd al-Malik, Umayyads, social services, health, education.

Giriş

Modern bir terim olan sosyal hizmetler, toplumda dezavantajlı gruplar olarak tanımlanan yaşlı, engelli, desteğe muhtaç kadın ve çocuklar başta olmak üzere bütün bireylerin desteklenmesini hedefleyen bir disiplindir. Bu gruplar desteklenirken başta malî olmak üzere sosyal, eğitim, sağlık ve daha pek çok alanda sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirilmektedir. Sosyal hizmetlerin tanım ve kapsamına bakıldığında, bu uygulamaların İslam'ın, yapılmasını emrettiği faaliyetlerin kapsamına girdiği rahatlıkla görülebilir. Çünkü İslâm, fert ve toplum hayatında adalet, yardımlaşma ve dayanışmanın gerçekleşebilmesi için gerekli olan her türlü sosyal, siyasî, iktisadî, hukukî ve ahlâkî kaideleri bütün açıklığıyla ortaya koymuş evrensel bir dindir. Bu din her yönüyle bir hayat nizamıdır.¹ İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve Hz. Peygamber, asırlar boyunca fert ve toplumlara yol göstermiş ve insanlığın karşılaştığı her türlü sıkıntıya, çaresizliğe, probleme karşı çözümler sunmuşlardır. Hz. Peygamber dönemi, İslam'da *sosyal hizmetlerin* temellerinin atıldığı dönem olmuştur. İslam'da sosyal hizmet uygulamalarının temelleri Hz. Peygamber döneminde atılmakla birlikte, bu uygulamaların bazıları Râşid Halifeler döneminde bazıları da Emevîler döneminde daha iyi gelişme göstermiştir. Emevîler döneminde özellikle Velid b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz, toplumda dezavantajlı, desteklenmeye muhtaç gruplara yönelik önemli sosyal hizmet uygulamalarında bulunmuşlardır. Bu çalışmada Velid b. Abdülmelik dönemindeki sosyal hizmetler ele alınacaktır.

1. Sosyal Hizmetlerin tanım ve kapsamı

Sosyal hizmetler, başta dezavantajlı gruplar olmak üzere toplumun hemen hemen bütününe hitap eden modern bir kavramdır. Sosyal hizmetlerin pek çok tanımı yapılmıştır. En kapsamlı tanımlardan biri şu tanımdır:

*“Sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplulukların yapı ve çevre koşullarından doğan ya da kendi denetimleri dışında kalan yoksulluk ve eşitsizliklerini gidermek; toplumun değişen koşullarından ortaya çıkan sorunları önlemek ve insan kaynaklarını geliştirmek; kişi, aile ve toplum refahını sağlamak amacıyla düzenlenen hizmet ve programları kapsayan bir alandır. Bu alan, örneğin sosyal yardım hizmetleri, çocuk ve aile refahı hizmetleri, fiziksel ve ruhsal sakatlar için yapılan hizmetler, ıslah hizmetleri, sosyal sigortalar, aile planlaması, konut sorunları ve toplum kalkınması gibi hizmet ve programları kapsar.”*²

Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'ne bağlı uzmanlar grubunun yaptığı tanım kısa olmakla birlikte oldukça kapsamlıdır:

*“Sosyal hizmetler, bireylerin birbiriyle ve çevresi ile uyum sağlamasını kolaylaştırmak amacını taşıyan örgütlenmiş çalışmalardır.”*³ Bu tanımlar göz önüne

¹ Konunun geniş açıklaması için bkz. Kutub, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1986, s. 35, 51; Ulvan, Abdullah Nasih, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, Çev. İsmail Kaya, Konya, 1990, s. 30.

² Arıcı, Kadir, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, Ankara, 1999, s. 147; Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, Ankara, 2012, s. 106; Ayrıca bkz. III' üncü Millî Sosyal Hizmetler Konferansı, 11-14 Aralık 1968, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını*, Yayın No: 54, s. 305, 364.

³ Arıcı, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, 147.

alındığında Hz. Peygamber'in, Medine'de mükemmel bir sosyal hizmet çalışması yaptığını görmek mümkündür. *Muâhât, Mescidler, Suffa, zekât, sadaka* ve çeşitleri, *vakıflar, şehir planlaması*, muhâcirlerin *konut* ihtiyacının karşılanması, *yetimlerin* ve *kimsesiz kadınların* himayesi, *muhtaç aile ve fertlere* yapılan yardımlar bu çalışmanın sacayaklarını oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in Medine'de başlattığı bu hizmetlerin önemli bir bölümü İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde geliştirilerek uygulanmıştır. Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik, bu konuda önemli uygulamalarda bulunan önemli şahsiyetlerden biridir.

Günümüz araştırmacıları da “sosyal hizmetler” terimini içerik ve kapsam olarak birbirine yakın olmakla birlikte farklı cümlelerle tanımlamışlardır. Bu tanımlardan bir kısmında sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplumlara sosyal, ruhsal, ekonomik ve fiziksel yönlerden, imkanlar çerçevesindeki en yüksek refah düzeyine ulaşabilmeleri için yardım yapılması ve desteklenmesi gibi çok kısa ama kapsayıcı şekilde tarif edilmektedir.⁴⁵⁶

Tarihsel çerçeve içinde ele alındığında, sosyal hizmetlerin, bireyin refahını geliştirmeye yönelik uygulamalar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bireyin refahını ise sosyal refah hizmetleri belirler. Bu hizmetlerin amacı, bireyin refahı ile içinde bulunduğu toplumun refahı arasında bir denge kurmaktır.⁷ Kısacası sosyal hizmet hem fert hem de toplum refahını aynı anda hedeflemektedir. Hz. Peygamber'in başlattığı, Râşid Halifeler'in devam ettirdiği, çeşitli nedenlerle toplumdan soyutlanmış köle, engelli, kimsesiz çocuk ve kadın, yoksul ve buna benzer gruplara yönelik izlediği kucaklayıcı uygulamalar, yukarıda verilen bütün anlam ve tanımlarının pratiğe dökülmüş şeklidir.

Sosyal hizmetin kapsamı konusunda birçok yorum yapılmıştır. Sosyal hizmet alanlarını gösteren BM (Birleşmiş Milletler) listesi oldukça geniş bir çerçeveye sunmaktadır. Bu listede sosyal hizmet alanları şu şekilde sıralanmıştır: “*Aile ve çocuk bakım ve yardımı hizmetleri, evlenme konusunda danışmanlık, çocuk bakımevleri ve yuvaları, normal bir aile ilişkisi olmayan çocuklara hizmetler, evlat edinme, vasilik, koruyucu aile, gönüllü çalışmalar, yaşlılara bakım ve yardım, kronik hasta ve sakatlara bakım ve yardım, olağanüstü durumlar yardımı, yoksullara yardım, aşevleri, bedensel ve ruhsal sakatların bakım ve rehabilitasyon hizmetleri, evlenmemiş annelere yardım, göçmen ve sığınmışlara yardım, fuhuş*

İ
S
T
E
M
30/2017

⁴ Bkz. Dilik, Sait, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler”, *AÜSBF Dergisi*, Ankara, XXXV (1980): 73-84, s. 73.

⁵ 1983 tarih ve 2828 sayılı Kanun'un 3. Maddesinde Sosyal Hizmetler şöyle tanımlanmaktadır: “*Kişi ve ailelerin kendi bünye ve çevre şartlarından doğan veya kontrolleri dışında oluşan maddi, manevi ve sosyal yoksunluklarının giderilmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına, sosyal sorunlarının önlenmesi ve çözümlenmesine yardımcı olunmasını ve hayat standartlarının iyileştirilmesi ve yükseltilmesini amaçlayan sistemli ve programlı hizmetler bütünüdür.*” Seyyar, Ali, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri* (Ansiklopedik Sözlük), Ankara, 2007, s. 270.

⁶ Mesela bkz. Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, 108; benzer bir tanım için bkz. Duyan, Veli, “Sosyal Hizmet Etiği”, *Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal Hizmet*, Yay. Haz. H. Acar-N. Negiz-E. Akman, 109-117, Ankara, 2013, s. 109; Seyyar, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri*, 270-271.

⁷ Kongar, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Ankara, 1972, s. 11; Acar, Hakan, “Dünyada Sosyal Hizmet Mesleğinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, Ankara, 14/1 (2003): 1-19, s. 2.

yoluna sapmış ve ahlâksal bakımdan tehlikeye düşmüş kızların rehabilitasyonu, sosyal tıp hizmeti, ruhsal hijyen ya da psikiyatrik sosyal çalışma, okulda sosyal çalışma, askerî yerlerde sosyal çalışma, işletmelerde sosyal çalışma, meslek danışmanlığı ve iş bulmaya ilişkin sosyal çalışma, yargı alanında sosyal çalışma, konut yapımında sosyal çalışma, sosyal güvenliğin yönetim örgütlerinde sosyal çalışma, toplum kalkınması programlarında sosyal çalışma, suçlulara yardım vb.”⁸ Bu kapsam o kadar geniştir ki, adeta insanla ilgili ne varsa hepsini içermektedir.⁹ Dolayısıyla devletin ve toplumun güvenliğini sağlama görevinde bulunan askerlerin ailelerinin her alanda desteklenmesi sosyal hizmet alanında önemli bir yere sahiptir. Râşid Halifeler dönemi sosyal hizmetin kapsamına giren birçok hizmetin gerçekleştirildiği nadir dönemlerden biridir.

2. Velid b. Abdülmelik’e Kadar Emevîler Döneminde Sosyal Hizmetlere Genel Bir Bakış

Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra yaklaşık doksan yıl boyunca iktidarda kalan Emevî saltanatının ilk yarısı, iktidar mücadeleleri, savaşlar, devlet otoritesinin sağlamaştırılması gibi faaliyetlerle geçmiştir. Özellikle yıkılmak üzere olan Emevî iktidarının sağlamaştırılmasında Abdülmelik b. Mervân’ın payı büyüktür. Bu dönemde sosyal hizmet kapsamı içine giren sağlık, eğitim ve diğer faaliyetler genelde sarayda ve iktidar çevresine yönelik olmuştur. Mesela, kendisi de uyuzdan öldüğü rivâyet edilen Muâviye b. Ebî Süfyan’dan¹⁰ başlayarak, Emevî sultanlarının hemen hepsi saray tabibi atamışlardır. Muâviye’nin doktoru bir Hristiyan olan İbn Üsâl idi.¹¹ Teyâzuk, Ebû’l-Hakem, Abdülmelik b. Ebcer gibi birçok saray doktoru, tıp ve sağlık alanında önemli katkılar sağlamışlardır.¹² Abdülmelik tarafından saray tabipliğine tayin edilen Teyâzuk, Irak’ta bir tıp okulu açmış ve buradan yetişen pek çok tabip Abbasiler döneminde görev yapmıştır.¹³ Yine Emevîler döneminde tıp alanındaki ilk tercüme faaliyetleri sarayda olmuştur. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye, kimya ve tıp ilimlerinin Arapçaya nakliyle uğraşan ilk kişidir.¹⁴

Eğitim alanındaki sosyal hizmet uygulamaları da bundan farksız değildir. Her ne kadar Emevîler döneminde eğitim-öğretimde hem küttâb açma hem de hem de öğretmenlere maaş bağlama devam etmişse de bu durum Velid b. Abdülmelik dönemine kadar sık sık kesintiye uğramıştır. Nitekim Ramazan Altınay, Emevîler döneminde eğitim-öğretim işlerinin, devlet tarafından geneli kapsayacak bir sisteme kavuşturulmadığını, özel kişilerin gayret ve desteklerine bırakıl-

⁸ Dilik, bu listeyi maddeleştirerek geniş bir açılımını vermiştir, Dilik, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler”, *AÜSBF Dergisi*, XXXV, 74-76; benzer bir kategorize için bkz. Seyyar, *Bakım Terimleri*, 271.

⁹ Sosyal hizmetin tanım ve kapsamı hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, Yılmaz, *İslâm’da Sosyal Hizmetler*, Hz. Peygamber Dönemi, Çizgi Yay. Konya, 2017, s. 15-20.

¹⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-Meârif*, Kâhire, 1992, s. 349.

¹¹ Altınay, *Ramazan, Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara, 2006, 552; Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İFAV Yay. İstanbul, 1995, II, 368.

¹² Öztürk, Levent, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007, s. 78; bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 552-561.

¹³ *İslâm Tarihi El Kitabı*, Edt. Eyüp Baş, Grafiker yayınları, Ankara, 2013, s. 378.

¹⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, Çev. İ. Yiğit-S. Gümüş, I-VI, Kayhan Yay. İstanbul, 1991, II, 226; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 566.

dığını belirtmektedir.¹⁵

Bu dönemde savaşlardan dolayı meydana gelen tahribatın tamiri amacıyla imar faaliyetlerine önem verilmiştir. İlk halife Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde, Mescid-i Nebevî'yi suyun basmasını engellemek için kaldırımlar ve bu kaldırımlarda abdest alınacak yerler de yapılmıştır.¹⁶ Ayrıca Medine valisi Mervân b. Hakem, Muâviye'nin emriyle Mescid-i Nebevî'nin çevresindeki yolları düzenlemiştir.¹⁷ Abdülmelik döneminde Hulvân, Tûnus ve Vâsıt şehirleri kurulması, Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ'nın inşası, Kâbe'nin tamiri ve Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi ile Mısır'da 'Amr camii'ni yeniden inşası gibi faaliyetler yapılmıştır.¹⁸ Abdülmelik'in Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân, Mısır'ın bir köyü durumunda olan Hulvân'a evler, mescidler yaptırıp ağaçlar diktirmiş ve en güzel şekilde imar etmiştir. Abdülaziz b. Mervân'ın Hulvân'da para bastırması ve sarayının çevresinde insanlara her gün bin tas yemek yedirmesi, burayı önemli bir merkez haline getirmiştir.¹⁹

Muâviye b. Ebî Süfyân, daha önce uygulanan sütün kesilen çocuğa maaş tahsisine devam önemli bir sosyal hizmet uygulamasının hayatta kalmasını sağlamıştır. Ancak Abdülmelik b. Mervân aynı yolu izlememiş, çocuk yardımını genel olmaktan çıkarak kendi istediği dar bir kesimle sınırlamıştır.²⁰

Emevîlerde, iç karışıklıkların etkisiyle Abdülmelik b. Mervân döneminin sonuna kadar, eğitim-öğretim de dahil olmak üzere sosyal hizmet uygulamaları konusunda aktif bir siyaset izlenememiştir. Ancak Velid b. Abdülmelik ile birlikte sosyal hizmetler alanında önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir.

3. Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmetler

Velid b. Abdülmelik dönemi (86-96/705-715), Emevî Devleti'nin gücünün zirveye çıktığı dönemdir. 10 yıl süren iktidarı döneminde Velid, diğer başarılarının yanında toplumda dezavantajlı gruplara yönelik sosyal hizmet uygulamalarına önem vermiştir. Hulefâ-i Râşidîn döneminde uygulanan, ancak daha sonra, Emevîler'in ilk dönemlerinde iç karmaşadan dolayı aksayan sosyal hizmet uygulamaları, onun zamanında büyük oranda tekrar uygulama alanına konulmuştur. Özellikle sağlık alanında ve engelliler konusunda önemli yenilikleri hayata geçirmiştir. Hitti, Velid'in faaliyetlerini şöyle özetlemektedir: "*Suriyede çok sayıda mekteb ve ibadethane açtı, cûzzâm hastaları, topallar ve körler için tesisler kurdu, müzmin hastalığa yakalanmışlar için hastahaneler kurdu, fakir ve düş-*

J
S
T
E
M
30/2017

¹⁵ Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 514-515; ayrıca bkz. Aycan, İrfan-Sançam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1999, s. 140.

¹⁶ Çelikkol, Yaşar, "VII. yüzyılda Medine'de Sosyal ve Dinî Yapılar, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), 393-419, 2003, s. 408; Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı M. S., "Mescid-i Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, XXIX, s. 282.

¹⁷ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, Thk. Fehîm Muhammed Şeltût, I-IV, Cidde, 1979, I, 17.

¹⁸ Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 452.

¹⁹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 453.

²⁰ Belâzurî, Ebû'l-Abbâs Ahmet b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, Trc. Mustafa Fayda, Siyer Yay. İstanbul, 2013, s. 525.

künlere mahsus ilk müesseseleri açtı."²¹ Velid b. Abdülmelik ayrıca, şehir planlamasına, özellikle hacıların kolay bir şekilde hacca gidip gelmeleri için yol yapımına önem vermiştir. Velid, bu amaçla Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'e yazı göndererek su kuyuları açmasını istemiş, Mescid-i Nebevîye gidiş-gelişleri kolaylaştırmak için önlemler almasını istemiştir.²²

Velid b. Abdülmelik dönemindeki sosyal hizmet uygulamalarını; sağlık hizmetleri, eğitim-öğretim hizmetleri ve toplumun dezavantajlı gruplarının desteklenmesi başlıkları altında ele almak mümkündür.

a. Sağlık Hizmetleri

İslâm'ın ilk asrında gerek Hz. Peygamber, gerekse Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde sağlık ve alanında tıp alanında yapılan sosyal hizmetler, birer başlangıç teşkil etmiş ve İslâm dünyasında daha sonra kurumsal anlamda yapılacak çalışmalar için ilham kaynağı olmuştur. Kaynaklar, İslâm medeniyetinde başta engelliler, kronik hastalar olmak üzere sağlık problemi yaşayan birey ve gruplara yönelik büyük sağlık hizmetlerinden bahsetmektedirler. En başta Hz. Peygamber, diğer konularda olduğu gibi sağlık konusunda söyledikleri ve yaptıklarıyla ileriye dönük kurumsal bir yapının oluşmasını amaçlamıştır. Hicretle başlayan Medine döneminde toplumu, kurumları, siyasi organizasyonu inşa sürecinde Mescid-i Nebevî'nin yapılması, Suffa'nın oluşumu, muâhât, pazarın kurulması, şehir planlaması ve diğer konularda attığı adımlar bunun açık göstergesidir. Sağlık konusunda da Rufeyde Çadırı, engelliler başta olmak üzere sağlık problemi olanlara yönelik yaklaşımlar da bu çerçevede değerlendirilebilir.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde sağlık hizmetlerinin kurumsallaşması konusunda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak dünya tarihinde önemli bir tıp okulu ve hastane olarak bilinen Cündişâpûr'un Hz. Ömer zamanında barış yoluyla 638 yılında fethedilmesi²³ tıpta bazı gelişmeleri beraberinde getirmiş olmalıdır. Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in getirdiği esaslara aykırı olmayan ve Müslümanların lehine olan her türlü yeniliğe açık olan, fethedilen bölgelerle yakından ilgilenerek takip eden Hz. Ömer'in Cündişâpûrdaki bu okuldan yararlanmamış olması bizce uzak bir ihtimal gibi görünmektedir. Bu okulda eğitim gören ve Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan Hâris b. Kelede vasıtasıyla Cündişâpûr'un adı Müslümanlar arasında duyulmuştu. Hz. Ömer gibi bir insanın, kendi yönetim sınırlarına dahil olan Cündişâpûrdaki bu kuruma, tabiplere ve sağlık uygulamalarına ilgisiz kalmamış olması kuvvetle muhtemeldir. İbn Dokmak, Emevîler döneminde Mısır'da Fustat'ın Kanâdîl Sokağı'nda (رقاق)²⁴ Ebû Zübeyd adında birinin evinde bir mâristân (hastane) olduğunu yazmakta, ancak bu mâristânın ne zaman kurulduğu konusunda bilgi ve tarih

²¹ Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 349.

²² Sallâbî, Ali Muhammed, *Emevîler Dönemi 2*, Çev. Harun Ünal, İstanbul, 2014, s. 121.

²³ Uslu, Recep, "Cündişâpûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1993, VIII, s. 118.

²⁴ İbn Dokmak, bu sokakta eşrâfın evlerinin (منازل) olduğunu ve Amr b. âs'ın evinin, bu sokağa açılan diğer bir sokakta olduğunu kaydetmektedir. İbn Dokmâk, İbrâhîm b. Muhammed, *el-İntisâr livâsitati 'İkdi'l-Emsâr*, nşr. C. Vollers, I-II, Kâhire, 1893, I, 13-14.

vermemektedir.²⁵ Bazı yazarlar bu bilgiden, hastanenin Hz. Ömer döneminde 641 yılında Mısır'ın fethinden hemen sonra kurulduğu sonucunu çıkarmışlardır. Bazı araştırmacılar da bu olayın Emevîler döneminde meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. Konuyu kısaca ele alan Levent Öztürk ise hem bu bilgiyi hem de çıkarılan sonuçları eleştirmektedir.²⁶

Emevîler döneminde tıp alanında daha ciddi gelişmeler olduğu görülmektedir. Bu dönemde tercüme faaliyetleri ve Cündişâpûr ekolünden gelen doktorların saraya yakınlıkları dikkat çekmektedir. Tercüme hareketini ilk başlatan kişinin Emevî hanedanından Hâlid b. Yezîd olduğu ve ilk tercümelerin de astronomi, kimya (simya) ve tıp alanlarına ait bulunduğu bilinmektedir.²⁷ Tıp ilmine dair eserlerin tercüme edilmesinde halifeler özel bir dikkat göstermişler, devrin meşhur doktorları halifelerin ve diğer devlet ricâlinin özel doktorları olarak görev yapmışlardır. Hemen hepsi gayrimüslim²⁸ olan bu tabipler, tıp sahasında bazı eserleri Arapça'ya çevirmiş ve bazı risaleler telif etmişlerdir. Mâserceveyh el-Basrî, İbn Üsâl/Âsal, Haccac'ın özel doktorluğunu da yapan Teyâzuk, İskenderiye okulu alimlerinden Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî, Ebû'l-Hakem ve tıpla ilgili Süryanice bir kitabı Arapça'ya çeviren Ahrun²⁹ Emevîler dönemi tabiplerinin en meşhurlarıdır.³⁰ Emevîlerin ilk halifesi Muâviye, Yunan asıllı bir Hristiyan ve Cündişâpûr kökenli olan İbn Üsâl/Âsal'ı saray hekimi olarak görevlendirmiştir. Ayrıca Akkâvî'nin tespitine göre Muâviye döneminde Emevîlerin başkenti Dimaşk'ta *el-Bîmâristânü's-Sağîr* adında bir hastane yaptırılmıştır.³¹ Abdülmelik tarafından saray tabipliğine tayin edilen Teyâzuk'un, Irak'ta bir tıp okulu açtığı ve buradan yetişen pek çok tabibin Abbasiler döneminde görev yaptığı nakledilmektedir.³²

Aşağıda da genişçe ele alınacağı gibi modern anlamdaki ilk hastane Emevîler döneminde Velid b. Abdülmelik tarafından açılmıştır. Ancak, bundan önce İslâm toplumunun ilk hastanesinin, Emevîlerin başkenti Dimaşk'ta bulunan ve Muâviye döneminde yaptırılmış olan el-Bîmâristânü's-Sağîr olduğuna dair görüşler de vardır.³³ Bütün bunların dışında, Velid'in babası Abdülmelik döneminde bir hastanenin tesis edildiğine dair rivâyetlerin olduğu da iddia edilmektedir.³⁴

Velid b. Abdülmelik dönemi, Emevîlerdeki sağlık hizmetleri için bir dönüm

²⁵ İbn Dokmâk, I, 99.

²⁶ Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 98-99.

²⁷ Bkz. Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, I-XIV, Kâhire, 1922/1340, I, 420.

²⁸ Müslüman bir doktor olan Esed b. Hânî'nin bu durumdan rahatsız olması ve söyledikleri hakkında bkz. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 551-552.

²⁹ Bu Kitâbın Arapçadaki ilk tıp Kitâbı olduğuna dair bkz. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 552.

³⁰ Bkz. Yiğit, İsmail, "Emevîler-Siyasi Tarih, Medeniyet Tarihi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, XI, 100; Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 77-78; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 552.

³¹ Öztürk, Levent, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 2013, s. 178; Songur, Haluk-T. Saygın, "Şifâhaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19/1 (2014), s. 200.

³² *İslâm Tarihi El Kitabı*, 378.

³³ Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 95-96.

³⁴ *İslâm Tarihi El Kitabı*, 378.

noktası sayılabilir. Çünkü Velid b. Abdülmelik, tarihçiler tarafından Emevîlerde ilk bîmâristânı inşa eden kişi olarak kaydedilmektedir. Kaynaklarda bu hastanenin kuruluş şekli, amacı ve diğer faaliyetleri hakkında şu bilgiler verilmektedir:

- Hastanenin 88/707'de Şam'da cüzzâm hastalığına yakalananlar ve kronik hastalar için kurulduğu,
- buraya hekimler tayin edildiği ve onlara maaş bağlandığı,
- cüzzâmlı hastaların ortalıkta gezinmelerinin önlenmesi için karantina uygulamasının yapıldığı,
- cüzzâmlılara ve körlere erzak tayin edildiği,
- körlere ve felçlilere yardımcı olmak üzere elemanlar görevlendirildiği.³⁵
- Yine bu kapsamda İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Velid, sakatlara başışta bulunarak onları dilenme durumuna düşmekten korumuş, Kuâd hastalığına (yürümeye engel bir hastalık) yakalananlara bir hizmetçi, körlere gezdirmek üzere birer rehber tahsis etmiştir.³⁶

Verilen bilgiler, bu hastanede kapsamlı bir sağlık hizmetinin verildiğini göstermektedir. Velid b. Abdülmelik'in bu faaliyetleri yaparken kimlere danıştığı, bu fikri ve tecrübeyi nereden aldığı ayrı bir araştırma konusudur. Ancak o dönemin şartlarında bu uygulamaların hayata geçirilmesi, devlet yönetimindeki geniş vizyonu göstermesi açısından önemlidir. Emevîler döneminin sosyal hizmetlere en çok önem veren halifesi Ömer b. Abdülazîz de selefi olan Velid b. Abdülmelik'in uygulamasını tekrar başlatarak müzmin hastalara, kötürümlere ve körlere hem maaş bağlamış hem de bakımlarını sağlamak üzere görevliler tayin etmiştir.³⁷ Gerek Velid b. Abdülmelik gerekse Ömer b. Abdülazîz'in bu uygulamaları, günümüzde Sağlık Bakanlığı tarafından yerine getirilen *evde sağlık hizmeti* ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın yürüttüğü *evde bakım* uygulamalarına benzemektedir. Her iki uygulama da dezavantajlı durumda olan engelli ve hastaların hayatını kolaylaştıran önemli sosyal hizmet uygulamalarıdır.

Hz. Peygamber döneminde temeli atılan, Emevîler döneminde gelişen İslâm hastaneleri, Abbasilerden başlamak üzere çok daha ileri bir kurumsallığa kavuşmuş ve Batının 19. yüzyıla kadar ulaşamadığı bir seviyeye çıkmıştır. Porrmann, İslâm hastahanelerini üstün kılan faktörleri şu şekilde sıralamaktadır: "*İslâm hukukundaki vakıfların statüsü sayesinde elde edilen yasal ve finansal*

³⁵ Bkz. Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1960, II, 290-291; Kalkaşandî, I, 431; Kettânî, Muhammed Abdulhay, et-*Terâtîbu'l-Hdâriyye (Hz.Peygamber'in Yönetimi)*, Çev. Ahmet Özel, I-II, İstanbul, 2003, II, 32; Sallâbî, *Emevîler Dönemi 2*, 120-121; Terzioğlu, Arslan, "Bîmâristân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, VI, s. 163; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 566; Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 100; Yeniçeri, *İslâmın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 753, 756; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 349; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 229; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 307, 348; krş. Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusuli ve'l-Mülûk*, Thk.Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kâhire, 1967, VI, 437; İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Ağırakca-M. B. Er-yarsoy-Y. Apaydın, I-XII, Bahar Yay. İstanbul, 1986, IV, 478.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 16.

³⁷ Yeniçeri, *İslâmın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 756-757.

güvenlik, tıbbî tedavinin seküler karakteri, seçkin pratisyenlerin mevcudiyeti, tıbbî araştırma ve tıp öğretimi. Bütün bunların bir araya gelmesi hiç şüphesiz yenilikler doğurmuştur.”³⁸

Emevîler dönemindeki sağlık hizmetlerinden -kurumsallaşma anlamında- yukarıda bahsedilmişti. Bunun dışında Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik'in her kötürüm ve müzmin hastaya bir bakıcı ve her âmâ'ya bir yedici/yardımcı tayin etmesi, âmâ ve cüzâmlılara maaş bağlaması, cüzâmlıların belli yerlerde tutulup tedavi edilmelerini emretmesi ve dilenmelerini yasaklaması, hastaların tedavi edilmeleri ve desteklenmeleri açısından önemlidir.³⁹ Ayrıca Velid b. Abdülmelikten iki yıl sonra halife olan Ömer b. Abdülazîz döneminde tabiplerin, kendilerine müracaat eden hastaların idrarını inceleyerek teşhis koyabiliyor olmaları⁴⁰ tıbbî gelişmenin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Bu sonucun ortaya çıkmasında Velid'in sağlık konusundaki uygulamalarının payı büyüktür.

b. Eğitim-Öğretim Hizmetleri

Gerek Râşid Halifeler, gerekse Emevîler, Hz. Peygamber'in uygulamalarını örnek alarak,⁴¹ fethettikleri beldelere ilk iş olarak bir mescid/câmi inşa etmişler ve bu câmi/mescidler eğitim-öğretim faaliyetlerinde en önemli merkez olma özelliklerini devam ettirmişlerdir. Bu dönemde, Hz. Peygamber ile başlayan ve mescidlerde merkezleşen eğitim ve öğretim faaliyetinin iyice yoğunlaştığı görülmektedir. Büyük camiler, dini ilimlerin öğretimi için kurulan ders halkalarında bir araya gelen talebelerle dolup taşardı. Mescidlerin yanında alimlerin evleri ve saray da önemli birer ilim müessesesi hüviyetini kazanmıştır. Aynı dönemde okuma yazma öğretilen ve “küttâb” adı verilen ilk mekteplerin sayısı da artmıştır. Bu mekteplerde okuma yazmanın yanında temel dini bilgiler, lügat ve nahiv ilimleri okutuluyordu. Buralarda yetişenler kabiliyetlerine göre mescidlerde kurulan ders halkalarına devam ediyorlardı. Ayrıca kaynaklarda verilen bilgilerden mescidlerde de okuma yazma öğretildiği anlaşılmaktadır. İlk mektepleri başarıyla bitirenlerin devam ettiği mescidlerdeki ders halkaları çok kalabalık oluyordu. Mescidlerde hocaların ihtisasına göre farklı dini ilimler okutulmaktaydı. Emevîler'in ilk zamanlarında bu ders meclislerinin öğretmenleri genellikle genç sahabiler kuşağına mensup alimlerdi. Tabii tabakasına mensup Emevîler devri alimlerinin ilk nesli onların derslerinde yetişti. İlmi çalışmalar zamanla Medine, Mekke, Kufe, Basra, Dimaşk ve Fustat şehirlerinde yoğunluk kazandı.⁴²

³⁸ Pormann, Peter E., “Tıp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, XLI, s. 98; Ayrıca İslâm medeniyetindeki hastane anlayışı Ortaçağ Avrupasının hastane anlayışının karşılaştırması için bkz. Songur, Haluk-T. Saygın, “Şifâhaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış”, 200-205.

³⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 290-291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 478; Sallâbî, *Emevîler Dönemi* 2, 120; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 229; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 349; Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 756.

⁴⁰ Elnure Azizova, *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İstanbul, 2011, s. 380.

⁴¹ Hz. Peygamber döneminde eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, 221-278.

⁴² Geniş bilgi için bkz. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 514-517; Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, XI, s. 96.

Ancak Emevîler'in eğitim-öğretimi Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler dönemindeki gibi devlet politikası haline getirdiklerini söylemek zordur. Velid öncesi eğitim-öğretim uygulamaları, tıpkı sağlıkta olduğu gibi saray çevresinde, yöneticilerin aile fertlerine yönelik olmuştur. Abdülmelik b. Mervân zamanından itibaren saraylarda devamlı görev yapan azatlı köle veya Hristiyan bir eğitici bulundurulduğu görülmektedir. Ayrıca devlet erkânı özel öğretmenler tutarak çocuklarına sarayda eğitim aldırılmışlardır.⁴³ Mesela, Abdülmelik b. Mervân, İsmail b. Ubeydullah adında birine –ücret karşılığında- oğluna terbiyecisi/eğitmen olması için teklifte bulunmuştur.⁴⁴ Ramazan Altınay, Emevîler döneminde, geneli kapsayacak şekilde kurumlaşmış bir eğitim-öğretim sisteminden bahsedilemeyeceğini savunmaktadır.⁴⁵ Landau, her ne kadar Emevîler döneminde kütâbların daha yaygın hale geldiğini iddia etse de⁴⁶ bu iddiasını destekleyecek bilgiler vermemektedir. Bozkurt'un, "*Muâviye b. Ebî Süfyan zamanında Dimaşk'ta kütâbların mevcut olması, bunların erken dönemde yaygınlaştığını göstermektedir*"⁴⁷ düşüncesini paylaşmamaktayız. Çünkü Muaviye dönemindeki pek çok kurum Hulefâ-i Râşidîn döneminin devamı niteliğindedir ve bu kurumların bir kısmı Velid b. Abdülmelik dönemine kadar desteklenmemişlerdir.

Ancak Velid b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz dönemlerinde eğitim-öğretim, bir devlet politikası haline gelmiştir. Velid b. Abdülmelik dönemi, eğitim-öğretimin çok daha yaygın hale geldiği ve büyük müesseselerin kurulduğu bir dönemdir. Bu dönemde özel kişilerin açtığı müesseseler denetlenmiş ve desteklenmiştir. Kaynaklarda kütâblar hakkında dağınık şekilde bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler bize kütâbların işleyişiyle ilgili olarak bir fikir edindirmektedir. Mesela Belâzurî, Abdullah b. Ziyâd adındaki birinin kütâb talebelerini giydirip izinli olarak aldığını, ancak talebelerin ağlayarak tekrar yerlerine (menzillerine) gitmek istemeleri üzerine İbn Ziyâd'ın muallimlerine onlar için bağışta bulunduğunu anlatmaktadır.⁴⁸ Yine Belâzurî, Velid b. Abdülmelik'in, bir kütâbı ziyaret ederek oradaki öğretmenlerle konuştuğunu aktarmaktadır.⁴⁹ Ayrıca, Velid b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz dönemlerinde aktif görev yapan "sâhibu's-sûk"ların (zabıta), kütâblarda öğretmenlerin çocukları dövmelerine engel olmak gibi bir görevlerinin olduğunu da ifade etmek gerekir.⁵⁰ Bu faaliyetler, eğitim-öğretimin Emevîlerin belli bir döneminde desteklendiğinin açık bir göstergesidir. Emevîler döneminde talebe sayısı binleri bulan kütâblar açılmıştır. Kûfe'de Dahhâk b. Mûzâhim (Ö. 105/723), bir kütâb açmış ve burada fahri olarak öğretmenlik yapmıştır. Dahhâk, bu okulu Kûfe'de açmış, öğrenci sayısı

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Çev. Ali Yardım, İstanbul, 1976, s. 49-53.

⁴⁴ Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Trc. Heyet, Ocak Yay. İstanbul, 2011, VI, 545.

⁴⁵ Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 515.

⁴⁶ Landau, Jacob M., "Kütâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, XXVII, s. 3-4.

⁴⁷ Bozkurt, "Dârü'l-Kurrâ", *DîA*, VIII, 543-544.

⁴⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 414.

⁴⁹ Belâzurî, Ebû'l-Abbâs Ahmet b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I-XIII, Thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, I-XIII, Beyrut, 1996, VIII, 80.

⁵⁰ Bkz. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 120.

3000'e kadar ulaşmıştır.⁵¹ Emevîler döneminde mesleği öğretmenlik olan en meşhur şahsiyetler şunlardır: Kümeit b. Zeyd el-Esedî, Tırmîh, Dahhâk b. Müzâhim, Ata b. Ebî Rebah ve Abdülhamid b. Yahyâ ve Haccâc b. Yûsuf es-Sakâfi.⁵² Bu şahsiyetler Velid döneminde de eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Velid'in ölümünden iki yıl sonra başa geçen Ömer b. Abdülazîz, eğitim toplumun her kesimine ulaşması için ayrıca gayret sarfetmiş, merkezden uzak bölgelere bedevilerin eğitimi için öğretmenler göndermiştir.⁵³ O, öğretmen ve öğrencilere maaş bağlamıştır.⁵⁴

Velid b. Abdülmelik, eğitim-öğretim merkezleri olan cami/mescidlerin üzerinde hassasiyetle durmuştur. Nitekim o, 88/707 yılında Medine valisi Ömer b. Abdülazîz'den, başka fonksiyonları yanında önemli bir eğitim kurumu işlevini gören Mescid-i Nebevî'yi genişletmesini, Hz. Peygamber döneminden kaldığı için yıkılmasına izin verilmeyen hücreleri ve çevredeki evleri istimlak edip Mescid-i Nebevî'ye dahil etmesini istemiştir. Yapılan yenileme işlemlerinden sonra Mescid-i Nebevî 7500 metrekairelik bir alana ulaştı. Ömer b. Abdülazîz'in öncülüğünde gerçekleştirilen bu imar faaliyetleri, 91/710 yılında tamamlanmış ve çalışmalar bir kitâbe ile kayıt altına alınmıştır.⁵⁵

Emevîlerin ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'in kız çocukları ve kadınlara yönelik eğitim politikasının meyveleri devşirilmiştir. Ancak maalesef Emevîlerin bu yönde sağlam bir politikaları olmadığı için, kadın eğitimi gerileme göstermiştir. Bunun çok farklı nedenleri vardır. Bu nedenlerin haklı olup olmadığı ise tartışma konusudur.⁵⁶ Çelebi, Emevîler döneminde kız çocuklarının daha çok evlerde eğitim-öğretim gördüklerini belirtmektedir.⁵⁷

c. Toplumun Dezavantajlı Gruplarının Desteklenmesi

Velid b. Abdülmelik, toplumda dezavantajlı konumda olan hasta (başta cüzzâmlı), engelli, fakir ve kimsesizlere yönelik sosyal hizmet faaliyetlerine önem vermiştir. Özellikle cüzzâmlılar ve engelliler konusunda önemli uygulamalarda bulunmuştur. Daha önce Hz. Ömer aynı hassasiyeti göstermişti.⁵⁸ Emevî

⁵¹ İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebîr*, Thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kâhire, 2001, VIII, 418; İbn Kuteybe, el-*Meârif*, 547; Hitti, *İslâm Târîhi*, II, 397-398.

⁵² Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 517; Haccâc b. Yûsuf'un sıbyan muallimi olma şekli hakkında bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 42.

⁵³ Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 235; Köse, Murtaza, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", *AÜİF Dergisi*, Erzurum, 34 (2010): 75-98, s. 90.

⁵⁴ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 141-142.

⁵⁵ Velid b. Abdülmelik döneminde Mescid-i Nebevî'nin yenileme faaliyetleri konusunda geniş bilgi için bkz. Samhûdî, Nureddin Ali b. Abdillâh b. Ahmed el-Hasenî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, Thk. Kâsım es-Samerrâî, II-V, Beyrut, 2001, II, 262-276; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, Thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993, s. 233; Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *Ahbâru't-Tivâl*, Thk. Abdü'l-Mun'im Âmir, byy. 1959, s. 326; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 284; İbnü'l-Esir, el-*Kâmil*, IV, 476 vd; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Beyrut, 1990-2000, VI, 31-32, 253; Sallâbî, *Emevîler Dönemi 2*, s. 116-118; Bozkurt-Küçükbaşçı, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, 283.

⁵⁶ Geniş bir tahlil için bkz. Sağlam, Hadi, *Kadınların Sosyal İçerikli İbadetleri ve Şahitliği*, İstanbul, 2013, s. 71-76.

⁵⁷ Bkz. Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 339-341.

⁵⁸ Dimeşk toprağındaki el-Câbiye'ye gelirken yolda cüzzâm hastalığına tutulmuş Hristiyanlara rastlayan Hz. Ömer görevlilere, onlara zekât gelirlerinden vermelerini ve yiyecek tahsis etmelerini emretmiştir. Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 152.

halifesi Velid b. Abdülmelik'in cüzzâmlı ve engelliler konusunda önceki dönemlere göre daha sistematik bir yardım şekli ortaya koyduğu görülmektedir. O, her kötürüm ve müzmin hastaya bir bakıcı, her âmâyâ bir yedici/yardımcı tayin etmiş, ayrıca âmâ ve cüzzâmlılara maaş bağlayarak dilenmelerini yasaklamıştır.⁵⁹ Bütün bunlardan daha önemlisi Velid, cüzzâmlıların belli yerlerde tutulup tedavi edilmelerini emretmiş⁶⁰ ve böylece onların kendi hallerini bırakılıp ölüme terk edilmelerini de önlemiştir. Velid'in başlattığı bu faaliyet, kendisinden sonraki İslâm devletlerinde örnek alınmış olup, birçok İslâm ülkesinde, başlıca şehirlerin civarında cüzzâmlıların barınacağı "miskinhâne" denilen cüzzâmhaneler (leprosarium) kurulup hem hastalığın yayılması önlenmiş, hem de tedavileri dahil hastaların bütün ihtiyaçları karşılanarak geri kalan ömürlerini daha rahat bir şekilde geçirmeleri sağlanmıştır.⁶¹ Ayrıca cüzzâm hastalarına yönelik tedavi çalışmaları, yapılan araştırmalar ve yazılan eserlerle desteklenmiştir. İslâm hekimleri eski Yunan, Hind ve Fars tıp literatüründen büyük ölçüde faydalanmış olmakla birlikte cüzzâm hastalığına onlardan daha çok önem vermişler ve gerek teşhis gerekse tedavi açısından çok daha pratik yöntemler geliştirmişlerdir. Genellikle tıp alanında eser veren her Müslüman hekim ve müellifin kitabında cüzzâma ayrı bir yer verdiği veya bu alanda müstakil bir çalışma yaptığı görülmektedir.⁶² Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarının ışığında Müslümanlar, her musibetin insanın başına Allah'ın takdiriyle gelmiş bir imtihan vesilesi olduğuna inanarak cüzzâm hastalarını Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi lanetli kabul ederek toplum dışına itip ölüme terk etmemişler, onları tedavi etmenin yollarını araştırmışlar, kurumlar kurmuşlardır. Cüzzâmlılar hakkındaki bu olumlu tavırlara rağmen zaman zaman onların toplum içinde serbest hareketlerini kısıtlayıcı tedbirlerin alınmış olması, hastalığın yayılmasını önlemeye ve kamu sağlığını korumaya yönelik tedbirler olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca bu önlemler hiçbir zaman Hristiyan dünyasındaki gibi cüzzâmlıyı bütün hukukî ve sosyal haklarından mahrum edecek düzeyde olmamıştır. Çünkü Avrupa XV. yüzyıla kadar cüzzâmlı, tedavi edilmesi gereken bir hastalık değil Allah'ın bir gazabı ve cüzzâmlıyı da hasta değil büyücü olarak görüyordu. Cüzzâmın bir hastalık olduğu fikri ancak 1403 yılında Venedik'te kurulan ilk leprosarium (lepra için kurulan özel hastane) dönemine rastlar. Bu tarihten önce cüzzâmlılar sağlıklılarıyla birlikte mal varlıklarını da kaybetmişler ve dışlanan bu insanlar toplumda yeni bir sınıf oluşturmuşlardı. Herkes tarafından hor görülen cüzzâmlıların umuma ait yerlere girmeleri yasaklandığı gibi halkın kendilerinden uzaklaşmasını sağlamak için dolaşırken çingirak çalmaları da zorunlu kılınmıştı. Fransa Kralı VII. Louis'in (Ö. 1180) vasiyetnamesinden cüzzâmlıların hapsedildiği yerlerin sayı-

⁵⁹ Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 290-291; Kalkaşandî, I, 431; Kettânî, II, 32; Terzioğlu, "Bîmâristân", *DİA*, VI, 163; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 566; Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 100; Yeniçeri, *İslâmın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 753, 756; Hittî, *İslâm Tarihi*, II, 349; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 229; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 307, 348; krş. Taberî, VI, 437; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, 478.

⁶⁰ Sallâbî, *Emevîler Dönemi 2*, 121; Sanyıldız, Gülden, "Karantina", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 463; Yeniçeri, *İslâmın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 753, 756.

⁶¹ Palalı, M. Zeki, "Cüzzâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VIII, s. 152.

⁶² Palalı, "Cüzzâm", *DİA*, VIII, 151.

sının Fransa'da 2000, bütün Hristiyanlık aleminde ise 19.000 olduğu öğrenilmektedir. Ancak XV. yüzyılın sonlarına doğru cüzzâmın Avrupa'da yaygınlığını kaybetmesi üzerine hastalar tekrar sosyal haklarına kavuşmaya başlamışlardır. Nihâyet XVI. yüzyılın ortalarında H. Fracastoro'nun çalışmalarıyla cüzzâmın bir hastalık türü olduğu fikri kabul görmüş, 1873 yılında Norveçli G. A. Hansen'in mikrobunu bulmasıyla da bu hastalık tam bir bilimsel çözüme kavuşmuştur.⁶³

Velid b. Abdülmelik, fakir ve düşkünlere mahsus ilk müesseseleri açan kişidir.⁶⁴ Ayrıca o, görme engellilere erzak tayin etmiştir. Ayrıca sakatlara, âmâlara ve fakirlere maaş bağlatıp kötürüm ve görme engellilerin yanına hizmetçiler vererek onları devlet güvencesi altına almıştır.⁶⁵ Velid, toplumda zayıf durumda olan kadınların da rahatsız edilmemeleri konusunda hassas davranmıştır. Mesela Medine valisi Ebû Bekr Muhammed b. Amr b. Hazm'a kadınlara karşı ah-laksız tavırlar sergileyen bir kişiyi cezalandırıp hapse atması konusunda talimat vermiştir.⁶⁶ Velid b. Abdülmelik, birer sosyal hizmet kurumu olan vakıfları da daha işler hale getirmiştir. Mesela, Şam'daki Ümeyye Câmii için ilk defa köy ve mezraları gelir getiren birer kaynak olarak vakfetmiştir.⁶⁷ Emevîlerin genel siyasetine uygun olarak gerek Velid, gerekse ondan kısa bir süre sonra başa geçen Ömer b. Abdülazîz'in devrinde Yahudi ve Hristiyanlar kendi havra ve kiliselerinde son derece rahat bir şekilde ibadetlerini yaparlardı ve hatta bu mabedlerini korumak için vakıf kurmalarına izin verilmişti.⁶⁸

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Emevîlerin en kudretli halifelerinden biri olan Velid b. Abdülmelik, on yıllık iktidarı döneminde büyük işler başarmıştır. Onun döneminde Emevî Devleti pek çok yönden zirveye ulaşmıştır. Doğu, batı ve kuzeyde fetihler yapılmış, coğrafi sınırlar oldukça genişlemiştir. Ayrıca ülke içerisindeki muhalefet önceki dönemlere oranla daha etkisiz hale gelmiştir. Devler hazinesi daha önce hiç olmadığı kadar zenginleşmiştir. Bütün bunlar, Velid b. Abdülmelik'in sosyal hizmet uygulamalarını hayata geçirmesi konusunda işini kolaylaştırmıştır.

Velid b. Abdülmelik, askeri, siyasi ve ekonomik başarılarının yanında, toplumda desteğe muhtaç gruplar için önemli sosyal hizmet faaliyetlerinde bulunmuştur. Emevî Devleti'nin iç karışıklıklarla uğraşırken ihmal ettiği eğitim, sağlık, dezavantajlı grupların desteklenmesi gibi konular Velid b. Abdülmelik tarafından birer devlet politikası haline getirilmiştir. Sosyal hizmetlere büyük önem veren Velid b. Abdülmelik, özellikle sağlık alanındaki faaliyetleriyle dikkat çekmiş-

⁶³ Özbesler, Cengiz, *Lepa (Cüzzam) Hastalarının Sosyal, Psikolojik ve Ekonomik Sorunlarının Sosyal Hizmet Açısından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 6; Palalı, "Cüzzâm", *DİA*, VIII, 152.

⁶⁴ Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 349. Hitti, maalesef bu konuda ayrıntı vermemektedir. Acaba Ya'kûbî'nin verdiği bazı bilgilere mi dayanmıştır? Ya'kûbî, Velid'in, hastane dışında *dârü'd-diyâfe* olarak isimlendirdiği bir müesseseden bahsetmektedir, Ya'kûbî, *Târîh*, II, 290-291.

⁶⁵ Yusuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeyyîye*, Dimeşk, 1994, s. 245; Koyuncu, Mevlüt, "Velid I", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2013, XLIII, s. 31.

⁶⁶ Yılmaz, Metin, "Emevî Valisi Haccâc b. Yusuf'un Zindanları", *İstem*, 13/25 (2015): 3-29, s. 8.

⁶⁷ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 280.

⁶⁸ Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 53; Ağırakça, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul, 1995, s. 128; Köse, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", 93.

tir. Yukarıda anlatıldığı gibi İslam tarihinde modern anlamda ilk hastaneyi açmış, buraya hekimler tayin etmiş ve bu hekimlere maaş ödemiştir. Onun açtığı bu hastane, daha sonraki İslam devletleri için bir ilham kaynağı olmuş, çok daha ileri düzeyde sağlık kurumlarının açılmasına öncülük etmiştir. Velid ayrıca kronik ve ağır hastalar için maaşlı bakıcılar tayin etmiştir.

Velid b. Abdülmelik, eğitim-öğretim faaliyetlerine destek vermiş, kütüphaneleri ziyaret ederek öğretmen ve öğrencilerle sohbet ederek yardımda bulunmuştur. Seleflerinin, eğitimi saray ve çevresinde desteklemelerine karşın Velid, eğitimi-öğretim faaliyetlerinin toplumun geniş tabanına yayılması konusunda faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca hem temel eğitimin hem de yükseköğretimin yoğun olarak yapıldığı mescid ve camilerin imarına önem vermiş, bunları vakıflarla desteklemiştir.

Velid b. Abdülmelik, toplumun dezavantajlı grupları olan, engelli, fakir ve kimsesizler için de önemli sosyal hizmet uygulamalarında bulunmuştur. O, görme engellilere, sakatlara ve fakirlere maaş bağlatıp erzak tayin etmiştir. Kötürüm ve görme engellilerin yanına hizmetçiler vererek onları devlet güvencesi altına almıştır. Velid'in cüzâmlılar için açtığı hastane ise dünya tarihinde eşine az rastlanır bir sosyal hizmet uygulamasıdır.

Bir taraftan muhaliflerini sert tedbirlerle, acımasızca yöntemlerle bertaraf etmekte sakınca görmeyen, Haccâc gibi birini halkın başına musallat eden Velid b. Abdülmelik, diğer yandan toplumdaki refah seviyesinin yükselmesi, dezavantajlı grupların desteklenmesi konusunda çok önemli ve sonraki dönemlere örnek olacak sosyal hizmet uygulamalarında bulunmuştur. Bütün bu uygulamalar, modern bir terim olan sosyal hizmetlerin içeriğinin Hz. Peygamberden başlayarak Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler başta olmak üzere bütün bir İslam tarihi boyunca doldurulduğunun birer göstergesidir. Çünkü İslam tarihinin en erken dönemlerinde meydana gelen bu uygulamalar, gelecekteki çok daha kapsamlı sosyal hizmet uygulamalarının nüvesini oluşturmuşlardır.

Kaynaklar

- » Acar, Hakan, "Dünyada Sosyal Hizmet Mesleğinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, Ankara, 14/1 (2003): 1-19.
- » Ağırakça, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul, 1995.
- » Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Trc. Ali Yardım, İstanbul, 1976.
- » Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara, 2006.
- » Arıcı, Kadir, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, Seçkin Yayınları Ankara, 1999.
- » Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara, 1999.
- » Elnure Azizova, *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İstanbul, 2011.
- » Belâzurî, Ebû'l-Abbâs Ahmet b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, Trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları İstanbul, 2013.
- » , *Ensâbu'l-Eşrâf*, I-XIII, Thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, I-XIII, Beyrut, 1996.
- » Bozkurt, Nebi-M. S. Küçükbaşçı, "Mescid-i Nebvî", *DİA*, XXIX, İstanbul, 2003, ss. 281-290.
- » Çelik, Yılmaz, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, Çizgi Yayınları Konya, 2017.
- » Çelikkol, Yaşar, "VII. Yüzyılda Medine'de Sosyal ve Dinî Yapılar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/2, (2003): 393-419.
- » Dilik, Sait, "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler", *AÜSBF Dergisi*, Ankara, XXXV (1980): 73-84.
- » Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *Ahbâru'l-Tivâl*, Thk. Abdü'l-Mun'im Âmir, byy. 1959.
- » Duyan, Veli, "Sosyal Hizmet Etiği", *Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal*

- Hizmet*, Yayınları Haz. H. Acar-N. Negiz-E. Akman, Ankara, 2013, ss. 109-117.
- » Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- » Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, Thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.
- » Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, Trc. İ. Yiğit-S. Gümüş, I-VI, Kayihan Yayınları İstanbul, 1991.
- » Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Trc. Heyet, Ocak Yayınları İstanbul, 2011.
- » Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İFAV Yayınları İstanbul, 1995.
- » İbn Dokmâk, İbrâhîm b. Muhammed, *el-İntisâr livâsitati 'İkdi'l-Emsâr*, nşr. C. Vollers, I-II, Kâhire, 1893.
- » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed- Dîneverî, *el-Meârif*, Kâhire, 1992.
- » İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâtî'l-Kebîr*, Thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kâhire, 2001.
- » İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. A. Ağrakca-M. B. Eryarsoy-Y. Apaydın, I-XII, Bahar Yayınları İstanbul, 1986.
- » *İslâm Tarihi El Kitabı*, Edt. Eyüp Baş, Grafiker yayınları, Ankara, 2013.
- » Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed, *Subhu'l-A'sâ fî Sînâati'l-İnşâ*, I-XIV, Kâhire, 1922/1340.
- » Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2010.
- » Kettânî, Muhammed Abdulhay, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye (Hz.Peygamber'in Yönetimi)*, Çev. Ahmet Özel, I-II, İstanbul, 2003.
- » Kongar, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları Ankara, 1972.
- » Koyuncu, Mevlüt, "Velid I", *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, ss. 30-31.
- » Köse, Murtaza, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Siyaseti", *AÜİF Dergisi*, Erzurum, 34 (2010): 75-98.
- » Kutub, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1986.
- » Özbesler, Cengiz, *Lepa (Cüzzâm) Hastalarının Sosyal, Psikolojik ve Ekonomik Sorunlarının Sosyal Hizmet Açısından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.
- » Öztürk, Levent, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007.
- » *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 2013.
- » Palalı, M. Zeki, "Cüzzâm", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, ss. 150-152.
- » Pormann, Peter E., "Tip", *DİA*, XLI, İstanbul, 2012, ss. 95-101.
- » Sağlam, Hadi, *Kadınların Sosyal İçerikli İbadetleri ve Şahitliği*, İstanbul, 2013.
- » Sallâbî, Ali Muhammed, *Emevîler Dönemi 2*, Trc. Harun Ünal, Ravza Yayınları İstanbul, 2014.
- » Samhûdî, Nureddîn Ali b. Abdillâh b. Ahmed el-Hasenî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, Thk. Kâsim es-Samerrâî, II-V, Beyrut, 2001.
- » Sarıyıldız, Gülden, "Karantina", *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, ss. 463-465.
- » Seyyar, Ali, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Şefkatli Eller Yayınları Ankara, 2007.
- » Songur, Haluk-T. Saygın, Şifâhaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19/1 (2014): 199-212.
- » Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusuli ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kâhire, 1967.
- » Terzioğlu, Arslan, "Bimâristân", *DİA*, VI, İstanbul, 1992, ss. 163-178.
- » Ulvan, Abdullah Nasih, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, Çev. İsmail Kaya, Konya, 1990.
- » Uslu, Recep, "Cündişâpür", *DİA*, VIII, ss. 117-118, Ankara, 1993, s. 118.
- » Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1960.
- » Yeniçeri, Celal, *İslâm'ın Dayanışma - Paylaşma Medeniyeti*, İFAV Yayınları İstanbul, 2013.
- » Yılmaz, Metin, "Emevî Valisi Haccâc b. Yusuf'un Zindanları", *İstem*, 13/25 (2015): 3-29.
- » Yiğit, İsmail, "Emevîler-Siyasi Tarih, Medeniyet Tarihi", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, ss. 87-104.
- » Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, Sabev Yayınları, Ankara, 2012.
- » Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Beyrut, 1990-2000.
- » III' üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, 11-14 Aralık 1968, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın, No: 54.